

ש"י עגנון

מאת

א. מ. ליפשיץ

ש"י עגנון

סאת

א. מ. ליפשיץ

ירושלים

ברלין תרפ"ו

יש איש וסופר שפרצופו כגליון פרוש, ודמותו
נקראת לכל אדם, ויש שכולו אומר: רזי לי,
והרבה סבות לגלוי ולכסוי בדמות: יש שהגלוי
מוצאו מפשטות, מגדלות, ויש שאינו מביע אלא
את שטחו, יש כסוי החופה על אוצרות בלומים,
ויש שאינו אלא כסיד שעל גבי קברים, והרבה
חלוקי פרוש לחזיון זה בסופר.

חלקו החולקים בפרוש דמותו הספרותית של
ש"י עגנון, ורחקו מאד המחיבים והמזכים מעל
השוללים והמבטלים, לאלה: — גדול לשירה
ולספור, פלא ונס בדור עני, יופי לא מן העולם
הזה, יצירה שתחיה לדורות, (פרישמן אמר לי
עליו: "הוא הגדול שבחבורה", ופרישמן הן רחוק
דיה בסגנון ומדות), ולעומת אלה: בטול ושלילה
עד לאפיסת הבנה חלוקי הערכה ובקרת אלה

אומרים: דרשוני.

ועגנון אינו מאלה העומים על נפשם במלית לשונם, אין כאן רוח שנתעלמה בכתב. מהותו פרושה ביריעות כתביו, ונפשו נגולה לעיני קורא עם מבין. אכן זוקק הוא להדירה אל עולם פלאים שהוא פתח שעריו, לשאיפת אויר נשמות שהוא נושם בו. אין הוא מוכן אלא ליודעי כתב נפש ולשון רגשות שהתיהד בהם. מי שאינו יודע בטיב עולמו, הרי הוא התום לפניו בשש טבעות. —

לרבים מן המבקרים סוד הבקרת הוא באוצר פרצופים ומדות אשר להם בבית גנזיהם. לבקרים ירדו אל בית המדות, ובקשו את האמה המקורית שבה יוכלו למדוד את היוצר. (זו לא בקרת לבקרת. — איני מתכוון לבקר בזה את המבקרים. זוהי דרך המלך להם, והם רשאים לעשות כך). אולם לעגנון אין אמת מדה מוכנת ומזומנת בין דמויות הדור, כמה מיצירותיו מוציאות אותו ואותנו מדור עקבים זה. רק בקומה שלמה של

דורות עברו חקוקה דמות אדם. שנוכל לדמות אליה את האישיות שביצירתו. נפשיותם של מספרי ספורי מעשיות בדורותם זרה להם למבקרי הדור. נפשם של אלה תמה היתה. האמינו במה ששמעו וחזו. וספרו משום שהאמינו. כאן לפנינו מספר שלעתיים נעשה דורו חולין בעיניו. והוא יוצא בחשאי מתוך ימיו. ועובר בנפשו לדורות התמימים. ומספר ספורו להם. לעצמו. הוא נפשו בן דורם. כאלו שרד מן הימים ההם. דומה. שכתיונות וכמספרים שבדור - המעשיות אף הוא מאמין במעשה "ר' גדיאל התינוק".

רובם של המבקרים לא ראו את היסוד האפי שבו. ולא שמעו את קולו האמת. כי שונים הכלים המלויים זמרת השיר ההגותי (הלירי) ואת קצבת החזות (אפיקא). ואחרת היא הבאר שהקרה לתוך שתי צורות יצירה אלה. שבהן האדם צר את נפשו. מעטים בדור אחרון מי שיודעים לספר;

רובם של המספרים נפשם לא מעולם הספור. הנימה הלירית שבספורם, רעידת הנפש הנשמעת מתוך המלים, מעידות עליהם; ולכן הרשימה, השרטוט מנת חלקם, אין בהם השקט, ואין בנפשם התמימות לשמע קול מעשים ולראות המון דברים רבים. כמעט יחיד הוא עגנון שיצירתו ספור, שיש בו שלמות של אפיקא ושמחת המעשה, הוא שם היה, וחי וחזה הכל בעיניו, וחזר על מעשים שהיו מכבר דימים, ובתתו נפשו לעשרה לבושים העוטפים על האדם לא אבד תחת ידיו האדם עצמו; הפנימי המהור שבאדם, נבוני דבר מבין העמים, שלא יבינו לצורה היהודית, יחזו בו דוקא אותה אפיות מופלאה ועליה ישתוממו, יש שהצורה חוצצת, ומונעת מלחדור בעדה, דוקא המון פרטים מחיי רחובו וחצרו תופשים איש מישראל בלבנו, ומונעים ממנו שמחה של ספור.

על יצירתו נסוכה שלווה שמחה בקטנות, רואה

הוא המון פרטים רבים בעולמו של אדם ובהיי
אנוש. הן זהו סוד גדולת חושים, כגדול האיש, כן
ירבה לראות, ויגדל היקף ראייתו, יתפש פרטי
פרטים, ויראה בצבעיהם האמתיים של הדברים,
וכרבות לראייתו כן יגדל המשורר, רק הוא יראה
אמתת ההויה ופרטי מעשים ורק הוא יראה
את המעשה כלל. ענגון ראה הרבה, וראה
בצבעים חדשים ובראייה חדשה, הוא מלמדנו
לראות ולספר.

וחדות מעשה וספור מבהירה בנגוהות חיים את
כל שירתו. זהו שנותן צבע וחזות לספורו. הקולח
מתוך רצי שחוק המסלסים מעל לשיחתו. אותו
שקט של תמימות, שאינו מעולמנו, הוא הנותן
אחדות לאישיות הנבטת מתוך המפעל, אישיות
אחת היא זו אף בשעה שתראה עולמות בזה אחר
זה הלוקחים את נפש היוצר זה אחר זה. כמדומה,
כי ביודעים מנע את עצמו מלהיות לאישיות
מספרת שאינה הוא. (ר' מנדלי מוכר ספרים יצר

אישיותו של ר' מנדלי שאינה הוא, ויצירה גדולה
היא כשהיא לעצמה. — אפשר יצירתו הכי גדולה,
אולם ישנו פגם בקביעות זו ויכולה היא שתפגום
אף באיש החי, אם ירצה להיות אישיות זו. אני
לא הכרתי את ר' מנדלי מחיים). עגנון לא הגיע
להתגבשות זו, לגדולה זו, ולסכנה זו. עלילה היא
זו שישנו רק עולם אחד שראה עגנון. בצד עולמו
הראשון שמתוכו בא, ישנו עוד עולם אחר («בדמי
ימיה»; «גבעת החול»). כשהוא מהלך בו, קול אחר
לו. אולם אחד הוא בכל העולמות שחזה, בשלותו
האפית, ובמנוחת נפשו, ואמנם יש שנחוש שיאבד

דלב ההומה בשקט, מנסיונות היוצר. —

ספורו שוטף בנחת ובשלות השקט, יש שהגלים
נתקלו במעלות העולות מתהומות הנפש, וישו
באפיקיהם, ושוב ישבו לקלוחם ולסלסולם, יש
שיעמה לבוש מוזר, ספור בתוך ספור, ובתוך הספור
שוב ספור («לזו», «בארה של מרים», «המשולה»,
«בדמי ימיה») אולם זוהי יציאה מן הכלל, ברוב

יצירותיו שלם הוא באמנות הספור. הוא רחוק מעל נתוחים נפשיים אשר למעטמי אמנות. ורחוק מעל השיחות המכניסות יסוד זר לספור. סימן לאמת אפית ואמנותית היא השתלשלות המעשים, הכרח פנימי של המאורעות, שאין בהם שרירות לב, שאינם מעשה מכונה, שאין יד מניעה נגלית לעינינו, שכל מעשה משתלשל מתוך הקודמו באין ברירה, באין תמורה. לכאורה נראה עגנון כמשתעשע, כמשרך דרכו, והוא הולך במסלול ישר, והכרח ברזל שולט בספורו. אין כאן קו שהיתה ברירה בנשיתו, הכל נגזר מתוך השתלשלות הסבות, גלום בתוך הסביבה, והאישיות למפרע, ולא היתה בחירה לא למספר ולא למעשה. ספורו הראשון "והיה העקוב למישור", הוא כדוגמא ליצירה שהכל בה המשך, שאין הפסק להתארעות, שאין לפקפק חוליותיה. שהמעשה בה הולך ומתגלגל במהירות, וקושט כחיץ אל המטרה. אף על פי שמראה הספור

כמשכית עתיקה שאין פרוזיה וסלסוליה הנפלאים
נשנים וחוזרים. אין להמיר ולהחליף כאן כל זלזל
וסנסן. דיסוד שעליו הושתת הספור הן הוא: איש
שאשת נעוריו היתה לאחר במעות. כל המסכות
וגלגולי הדברים קוראים ממש לנוסעי מדבריות
שנשכח שמם, לעוברי ארחות ימים, שאבדו במים
שאין להם סוף, שהשלכו לאי בודה, לאנשי
מלחמה שנפחו נפשם בקרב, והעידו עדים בשוגג
והוזמו על ידי החיים והמציאות. אולם הן יספר
מעשים מתוך סביבה ודור שאינם מגדלים גבורים,
שלא קראו לקרבות, ולא יצאו בשירה. לא היתה
כאן אלא אפשרות אחת של מציאות: יורד
שנהפך עליו הגלגל, ויצא אל המדינה לחזר על
פתחי נדיבים, וכתב המלצה בידו. עני הגון,
שדחיק נרוד ועגן את אשתו ימים ושנים, ועל
ידי גלגולי מסכות, ועל ידי כתב-תיור או המלצה
שנתגלגלה לידי אחר, הותרה אשתו וגשָׁאָה בזוג
שני. אף זה היה נָרָם בדבר שדיתה נטולת פרנסה

והשוכת בנים, ואף זה ממפלאות הסבות שהיה
הנדון כהן, ואשתו נאסרה עליו עולמית, ואין
פתח תקוה עוד, אלמלא כן לא קבל אדם בדור
ההוא את הדין עליו, בלי להרצות המאורע בפני
גדולי הדור, לתקן את אשר עוותו החיים, אולם
מכיון שאין סוד תקוה, נשא צערו בדומיה, וכמה
גדל האיש וסבלו, וכמה התעמק הפרובלם ביהודי
סחוף ודווי זה! לבו דוה אך על העברה, שאשתו
שרויה בה, והוא שגרם, הוא שעבר שארו, וכך
הקנה שארית ימיו לשמים; חיייו יכפרו על עוונה,
ומיתתו תגאלנה מחטא, וככה עמד על סוד
החיים: "שהמפתחות הפנימיים וההיצוניים מסורים
ביד האדם ממש" החיים, ופדות נפשו מן החיים
היו לשירת נסיון וקרבת, ששר עגנון, ודמעת נחמה
יורדת על קברו מעיני אשת נעורים.

יש אמנם שבספורים מאוחרים כאלו יצא ממדה
גדולה זו, של הכרח הסבות, אולם דוקא כאן יש
בו מדעת קוננה, הן החיים עצמם אינם נשמעים

לחקי אמנות, ורבים חושי הסבות המסתבכים
בחיי אדם ועולם, ואין להתיר את הסבך. ורק אל
דעות שלו נתכנו עלילות גבר ומצעדיו, וכל
רגעיו צפויים לפניו, רק הוא יראה מסלות הסבות
ולא יתעבתון, וזוהי אחת משבע הידות העולם
שחזה דיבוא רימון, האמנות נשמעת להכרה
אחר פנימי, ברצותה לחזות קומה שלמה
באספקלריא שלה, ברצותה לכנס ולפרות נצוצות
חיים משבירתם, על כרחה עליה לאסוף ולקבץ,
להבדיל ולהפריד, על כרחה היא רואה שלשלת
אחת, ואין היא רואה שלשלאות רבות בבת
אחת, זהו חק ההתארעות לאמנות, זהו הכרה
הסבות ליצירתה, אולם דוקא בגרם המעלות אשר
לאמן יש אשר ישתחרר מכבלי החקים האלה,
שחקק האדם ליצירתו, בהגלות נגלות לפניו
מחזה החיים שמבראשית לרגע קט, או בהשתחררו
בשמעו הד קול שחוקו של היושבי בשמים, וגם
ענגנו יש בספוריו האחרונים שחזה סככי המעשים

שלא כדרך אמנות, ונתן למאורעות להסתבב
שלא לפי בינת האדם. ר' הנן אבא מוצא את
אבדתו במקומה שלא כדרך הטבע (מעלות
ומורדות). כל האורחים שבהתונת בת החסיד
גזמנו לשם בדרך נם (הכנסת בלה). זוהי תרות
יצירה שגבהה מעל לסבות והסתבכותן, או שיש
כאן בדיחות דעת של שמים שוחקים.

שלמות אחרת גדולה ישנה במפעלו: חומי שתי
עוברים במסכת מספור לספור ומהויה להויה:
נכדי קרינדיל משארני וקרוביה חוזרים (בנערינו
ובזקנינו). ר' גדיאל התינוק נזכר בפי אשת ר'
רפאל. על ר' ישראל שלמה הפרנס וחתולו
מדובר בכמה מקומות. זה מראה שהאישים
הגיעו לחיים עצמיים ברוחו, ויש כאן שאיפה
להשתלמות במפעל. יצירותיו היו בעיניו כלם
כפרקי חבור גדול. אין עוד לחזות חזות הכל,
האיש חי את מפעלו עמנו, ומשבר שלא שברו
משמש הפסקה ולא סוף ביצירתו.

היסוד העממי, יסוד העבר בשירת עגנון, הוא שהביא לכלל טעות את אלה שמתוך אופקם אין הם שומעים שירת הנפש בשירת עם ועבר. אין הם מבינים קול כלי זמר עתיקים, אלא קול פסנתר מעשה הרושת מצרפת. אולם יש קלות ודלות, חסרת חזון וחזות, שנראית אמת, ומטעה נבונים בדרך.

השירה החזותית (האפית) הבאה ליצור עולם מול עולם, לצור חיים וחזון ולספר מעשים כאמתת הוייתם, היא אינה נובעת ממקור לב נקשה וריקן, אמנם כל גדולת הצייר שיעמוד מעל למעשים ועושים ומעל לנפשו. אולם לא הוא הצייר הגדול שלא חש וחל למכאובי יצוריו, אלא שידע ביסוריהם ויחד עמהם פרפרה נפשו מכאב, יחד עמהם התפלץ למראה עוול ועושק שנעשה להם בידי עולם וחיים. זוהי המית הבנורות המלוה זמרת השירה המספרת בתוך לב אנוש ועקוב, רק המשורר שיחיה חי ברואיו.

וירד אל השיתין שבנפשותם. ועם זה ידע
להתפשט את אישיותו. גם לחיות בתוך הדברים.
וגם לעמוד מעליהם בכת אחת — יטול עמדת
השירה. רק מתוך עמדת נפש כפולה זו יכול
המשורר החזוטי לפדות את הדברים משבירתם.
ליצור עולם בעל קומה גדולה. לעשות התך
בהויה. ולצור צורה בנתח היים שתחת ידיו. אפילו
המדע ההיסטורי שתכליתו להכיר את האמת.
שבעבר מתוך בקרת וחקירה. מתוך נתוח וצרוף.
לא ייצור אלא מתוך הרגשת הנושא. ואין שם
יצירה גדולה שלא דפק בה לב גדול. בחיי מומסן
ובורקהרד היו תקופות לשירה ולפיוט.

עגנון שהפנה לבו אל האדם היהודי לתארו
בשרד. לספר את דורו ומדורו. לחזות לבו ונפשו.
לגולל פרשיות יגונו ושמתתו. לקרא פרקי מועדיו
וימיו. הוא לא דמה מעולם להיות נכרי וזר לעולם
זה. הוא בן הדור ההוא שאותו ספר. בנפשו חי
את היי. קלט את רגשותיו. את יריעות נפשו

ארג במסכת, והוא עצמו מנור האורגים. מתוך חזרת חיים שמכבר הימים יצר וכתב. מי שאינו יודע במהות יצירה חוזרת. קורא לזה חקוי. מפני שאינו יודע להבדיל בין פסולי חקוי לאמתת יצירה. בין עתיקות מעושה לעבר חי — עגנון חי את אלה החיים ברוחו ובדמו. הם לו אמת יותר מחיים הקרועים של ההוה. רב אחד מגדולי עולם אמר עליו: "יצירתו נובעת ישר מן המקור בלי הציצין".

רב כח הציור וכח הראיה. שבו הוא מקיף פרטים ופרטי פרטים. באמתת צבעיהם וגווניהם. לא כל אדם שחי בעולם זה ראה כל עומק זה. וכל דקות זו. תנועות והעויות וארבות יד. וקול הנפש בדברה בהן. אף לבני הדור ההוא יכול הוא שיגלה מה שלא ראתה עינם. בכמה חבה דעתנית תאר סעודות מצוה. ורוח זבחי משפחה עתיקים מרחפת מעל לאוכלים ומאכלים שגם בסדריהם יש מסורת כבדה: משתה התונה (הכנסת כלה)

ודרשת חתן על פלפולה (תורה וגדולה), מחמת המציק" ושמחת בר מצוה (שני זוגות) ומעודת הודאה ומעודת מלוה מלכה (הגדה) ויריד בכל שלל צבעיו (וודיה העקוב למישור) ומעודת חברה קדישא (חופת דודים). ענגון הרבה לראות בעולמו של הקב"ה ושל כנסת ישראל, הוא מגלה גדול בחיי היהודי, במהלך מעשיו ובמציאות חייו, לדור יבוא ישמשו ספוריו חמר ומקורות לחקירת הפרצוף של דורות, רק לעתים רחוקות יש אשר המשורר שבו צרף חלוקי זמנים וחזה מה שחזה, גם בטבע (כל המספרים הגדולים אינם מפריזים ברוב תיאורי טבע, שהם למעוטי כשרון חמר דפים רצוי) - גם בטבע ראייתו חדשה, לא מועתקת מסופרי לעז, גם הטבע הוא יהודי כאן בכל מהותו: "אין חיות ועופות טמאים עוברים על יד המקום הקדוש, וצפרי זמרה חוזרים בראשית אכזב לשמוע שיר השירים מפי ילדי ישראל בחדר" (אגדת הסופר). יחסו לבעלי חיים

מפליא: החתול של הפרנס נשמת הפרנס כאלו
נכנסה בו, ויהי לדמותו המשונה, שכל מרותו
הנלעגת נגלית לפתע בו ("לסונקא"). הפצים ודברים
מגיעים לידי אותה סמליות הבאה מאליה.
שמוצאים אותה אצל כל גדולי המספרים, מפני
שכך הטבע עצמו מלא סמלים ורמזי גבוה:
הצניעות של יראי חטא יש בהן היות, התפלגן
נעשות לגורל לחיי זוגות צנועים, הקיתון של חומץ
שחיי אדם חרותים בו, המקטרת שעצרה בעד
בנים, חץ זהב שבשער נערה שדיה לאות לחייה,
כנור ישן שנימיו נעשו משער מכשפות, הנוצה
על המטה שהיא סמל הצניעות בדמי חדר: אדם
שקרא בפרשיית הללו, אינו מוחה עוד סמלים
אלו מתוך נפשו על נקלה.

רבים שהם רחוקים ממקור החיים והמעשים,
דומים שעגנון קרוב מאד לחסידות ושאותה תאר,
ולא היא, הכרכים בגליציא לא נטמעו כלם
בחסידות, ועירו של עגנון בוצץ־שבוש, אף על פי

שפעל בה ר' אברהם דוד ע"ה פעולתו המבורכת
(ע' "תפלין של ר' אלימלך סופר") בכל זאת לא
שנתה ממטבע החיים שלפני התפשטות החסידות,
והרי בספורו ("הנדרח") נטושה המלחמה, ובוציץ
כמבצר איתן כנגד החסידות. בסביבה שבה חי
ושאותה צייר יש יחס של בטול לחסידות, ששרד
מן הימים הראשונים. כמדומה שלעגנון החסידות
אינה מציאות מלאה. ר' אוריאל (הצדיק ב"הנדרח")
לא נסתיים עד לידי התגבשות, וה"נדרח" עצמו הן
קפח את חייו בחסידות. פסוקי "שיר השירים"
שהם מלויים את ר' אוריאל וקהל חסידיו בשעה
שנגזר עליהם גרוש, הם נעימת גוויעה של גרושם.
כלפי ר' מנדלי קל להבריע: הוא צייר את
המפוסים שבהיים, הוא הזניח את היחידות
הנפשיות, בני דורו היו את' חיי היחיד שלהם
בצורה מפוסית. נפשם הלכה במסלול כבד
שכבשו הדורות, ואף לא הרגו ממסגרותיהם.
אולם יש גדלות בקומתם של המפוסים שחצב

ר' מנדלי. עגנון שומע יותר את קול יחידותם של אנשי טפוסים אלה. וזה נוטל משהו מכדורות הקיים. אל יחשוב אדם שחיים טפוסיים אלה היו חסרי יחידות, הדלי נפשיות. הנפש הומה מתחת לחיים קצובים ומצויים אלה. עגנון שמע קול הנימים המנהמות מתחת לשטח. אולם אין רום אנשים באישים שיצר. יש בהם רוך ועדינות, אבל לא תקף ועוז. יצירתו תהיה, אולם אין עלמות לטפוסים שיצר.

הוא ראה את האהבה היהודית באמתת פניה הצנועים ובנפשה החבויה והמבושית. (הוציאו לעז על הדורות ההם שלא היתה אהבה בעולמם, מפני שלא נגלתה בצורה השולמת היום בנפשות ובספורים). הוא שר ב"אגדת הסופר" את שיר השירים של האלבה היהודית מלפני דורות. אהבה זו סוגה ומסויגת, אבל אמתתה ואמונתה בעצם תומתן נגלו כאן. ולבסוף היא מתרוממת עד לעמקות מסתורין, אף אהבת שני זקנים

רומזת ונרמזת מתוך "מסובין". וגם אהבת אלם של נפשות אלמות ב"חופת דודים" מרעישה את הנפש. כמעט כדיוסוננס מקול נימה שנתקה פועל האקורד של האהבה ב"עובדיה בעל מוס". אף על פי שאנו מבינים את ההכרה שבעלילה, שעל פיו בא לכאן זה לעומת זה ראובן האדמוני לעומת עובדיה, ואף על פי כן אין זו יד שראויה לנגע "בכפות המנעול". שירת האהבה היהודית לא שר אדם לפניו באותו קול צלול וצהול. הוא שר את אהבת הזוגות הכשרים, את עריגת הנפש ושעבוד הלב, האהבה בתענוגי הנפש היהודית. מפוסי נשים מעידים על המספרים הגדולים מבין האומות. עגנון זכר יגיען של נשים נקשות ומיוגעות, שנפשן עיפה מחמת היים, ומה תאהבנה את בית הייחן, קריינדיל משארני קשת רוח ומרת נפש, נושאת בגורל חיי בעלה תחלה, חורגת מתוך כבלי העגון, ומתנחמת לבסוף מתוך געגועים, זוהי דמות האשה היהודית המפוסית

כפי שראה בלי כחל ובלי שרק, אסתר מלכה
אשת הפרנס, הבטלה במדות וברצון לגבי
בעלה – האשה הכשרה העושה רצון בעלה.
ואשת ר' שמעון נתן שהקטטה מלוותה ומעוותת
פניה, ובכל זאת מזיו אם עליה, גם לאותן נשים
שתקניות, ששרתו ימים על שנים בבתי בעלי
בתים בחבה ובהכנעה, ואשר ידעו בכבוד הבית
שהן שיכות עליו, אף להן העמיד נפש בספוריו,
הוא צייר בחבה אותן ואת סבל עבודתן, ואת
השלמתן עם החיים, ואת אמון רוחן; צירל טריינא
(«לאסונקא», «מחמת המציק»), זלאמי («הנדה»),
קילא («בדמי ימיה»), עוד יש בספוריו טפוס אחר
של ריבות נאות, של נשים ענוגות, עלמות
צנועות עוברות על בהונות, האור הקשה של
המציאות לא נגה עליהן, לא הגיעו לידי התייחסות
אופי, הן אוריריות כנעימה אבודה של כנור
המנגנת מאליה (דינה שב«ענוגות», האם והבת
ב«בדמי ימיה», מנוחה ארושת גרשום, צלה ב«הופת

דודים", הצדקת אשת ר' רפאל).

הפרנס והתקופה שבקלה משך את לבו; היש כאן זכר למשפחת תקופים שהוא יצא ממנה ר' אביגדור ("הנדה") יחיד הוא ביצירתו שהגיע לכלל טפוס הסון ואיתן. ר' ישראל שלמה כאלו תמונה מעוקמת של אותו פרנס, ישנם קוים משותפים בשררתם ובמרותם, וביחסם לנושאי עולם, רק האהבה תפריד ביניהם, בתתה פנים מסבירות לאחד, ופנים זעומות ואימתניות לשני; ובכל זאת אף היחס אליו אינו משולל חבה לגמרי, יחיד הוא בספרות שתאר כאן תקופה שכמותו ופניו מאירות ועיניו קורנות. יש שהצליח באישים שהופיעו לרגע ולא נראו במלוא קומתם: המפוס העממי של ישכר שד (ב"לאסונקא"), צלה (ב"חופת דודים") זה כוכב אדם שכבה בן לילה.

כל פייט צר יצוריו בדמותו ומחיו ומחיי נפשו יתן בספורו; וזהו ענין להתחקות אחרי פתוחי אישיותו, ואחרי רשמי חייו ביצירתו, וכל יוצר

יחזה את עצמו מצדי צדדים, ולכן לא אחד הוא האיש ביצוריו, האיש יתחלק וידיה לאחדים, דמות לכל תכונה מתכונותיו, וכפי גדולת האיש, שלמות הדמות.

מי מיצורי עגנון נעשו בצלם דמותו, במי מהם רקם נימי נפשו? קשה לענות. כלפי המשורר ששירתו לא נִדְמָה, וקולו מתפלג והולך, ועם כל זה מידי רמזים אין לצאת, ופסור בלא כלום אי אפשר, ואתו הסליחה.

בספורי הילדות שנתן לנו מתנה באחרונה («צפורי», «תפלין של ר' אלימלך», «הש"ס של זקני») הילדות ילדותו התמה, והוא הילד, ולא רבים ראו לשעשועי רוחו של ילד יהודי, לצערו ולשמחתו, לקלותו ולאימתו כמוהו. הן נשאר בו עוד מן הילד הרבה עד הרף האחרון, אלה הם פרקי ימי הנעורים מספר חייו.

ובאחרונה: עגנון הוא גרשום («הנדה») שמרוב רבות וזכות נמוג, ובכל זיו יפיו לא הגיע לשלמות של

טפוס. והוא גם ר' רפאל הסופר היוצא מן העולם
 בסערת נפש. באהבה. והוא הוא גם נעמן (אחות)
 ואף חמדת (בארה של מרים. גבעת החול).
 הן כח הוא במעשה שעשה את עצמו חמר
 לשנינה (בנערינו ובזקנינו). הוא גם יחזקאל
 (ב"עגונות) ובן אורי האמן המשקיע נפשו במעשה
 ארון הקדש ונפשו נעלמה בהחרב יצירתו. אולם
 הוא גם עובדיה בעל מוס: כמה מוזר שאדם
 חזה את עצמו באותה דמות דוויה וכואבת.
 כששחתי לפני אשה כבודה. כי אכן כאן לפנינו
 המחבר בשריד אדם זה. כי קשה לרדת לסוף
 דעתו. האיך צר צורה זו לעצמו. נענתה: אדרבא.
 כמה הביב וחנון אדם שברא צלמו זה לעצמו.
 השמעה והשמע הוא קול ענווה או קול רחמים
 רבים ^ננפש הדמות. רחמים ליצור שעמו היה
 בצרה. כל יצורים אלה אינם מתוארים בתוים
 חדים. נפשם מהמה ורוחם הוגה. ולידי שרשומ
 של קיום תמים לא הגיעו.

2

6

ביצירתו הראשונה והשלמה "והיה העקוב למישור"
אין כמדומה כל הד לעצמו ולחייג. זהו סימן
לאוביקטיביות מובדלת שמתוכה יצר אז בראשית
יצירתו.

החיים שצייר תמימים הם, מתוך תמימות מופלאה
נתן להם שם ושארית. כתומת המעשים כן
תמימות המספר והספור. התמימות היא מן
הקיום האופיים של תכונתו. תמהני אם יש
בתמימותו בדורנו בישראל ואף באומות. ואולם
כמעט שאין להאמין שתמים זה אמן גדול הוא.
המקציע ומפסל בצורה. והכל כאן כבוש הצורה
והיצירה. שליטה בחמר ובסגנון. אין החיים
פורצים פריץ כאן להפריע את השלוה והשלמות
והיותה גדולת ברנר שלא שלט ביצירה.
ישלטה בו ואכפה אותו. ולכן לא כבש את
הצורה. איך מתאחדות ומשתלמות כאן תמימות
באמנות? הרי זוהי העמידה מעל לנושאים
ובתוכם. יש לפעמים כשלונות וגמגומים בצורה

ובתכן. אולם אין אלה באים מחוסר יכולת. אלא מרוב יכולת. כך מנגממת נפש העם בדבריה. והוא הולך והורס את הקצב והשלמות בספור למען היות נאמן לדרך העם למן המחשבה ועד הלשון בעלגותן וכבודותן.

אף השחוק והבדיחה שמלאו באחרונה את ספוריו נמלו את ההבנה מרבים. לא הובנה בדיחות דעתו למבקרים. האירוניא וההומור זה דרכן שיעוותו פרצופים וקולות. יפריעו את ההרמוניה שבין החלקים. ידגישו את המעוות מכבר. למען פקוח עינים לעורים. ואזני חרשים ישמעו. זוהי זכות לאירוניא שהיא מודדת את נושאה באידיאל אנושי גדול. שהוא האמה המסותרת למדוד בה את העקומים והעקושים. את הניגודים וההפוכים. ותמיד יש לשאול ולדרש אחרי הדמות האידיאלית ששמה אמת בנין בידי הבונה ומחריב עולם בשנינה. הסמירא של ר' מנדלי הצליפה בשומ: על מכאובי הכואבים.

אולם האידיאל היהודי שלו, שבו הוא מודד יצוריו, היה אידיאל קמץ של דור המשכילים; היהודים הלוקים אצלו עולים על אידיאל זה לאין ערוך, וצפרנס טובה מכרסו של יצור מלאכותי זה שדמתה לראות ההשכלה, ולא היה ולא נברא, פלא שיהודים קבלו סמירא זו באהבה. ההלצה שבפי היהודי שנינה היא מאז מעולם. אולם יש הומור אחר שאינו מצער ומיסר, אלא שוחק מטוב לב, אמת גם הוא חל על פגימות, אבל אין זה שחוק אויב אלא שחוק אוהב, בדיחות דעתו של עגנון היא לעצמו, הוא אינו מכאיב לעולם, כך שמחים ללהג תינוקות ולכשלונות זקנים, יש ספורים שכל עיקרם בדיחה והומור ("הכנסת כלה", "הנסתרות והנגלות") ואף שם אין עקיצת שונא, ואף לא לחישת בעל מוסר, אלא שחוק תמימים, עפר הוא תחת כפות רגליהם של יצוריו, ומה כי ילין עליהם, אף שבת שחוק מסלסלת שפתיו, הומור זה מין חדש הוא

אצלנו. הוא אינו מפריע אף בעד תמימותו באגדותיו. לידי שנינה וסטירה הגיע רק בספור אחד – וזה מעיד בו יותר ממאה עדים – והוא ספור מחיי בני הנעורים בני דורו («בנערינו ובקנינו»). כאן צחק במלא פה, והראה כל אפסות קנאתם ומשאות נפשם, ומהביל שאיפותיהם ומלחמותיהם, ומראה צרות אופקם ועולמם, וזיוף חייהם, אולם אף כאן לא עשה כליה באנשים. הן האישיות המספרת היא נושא השנינה, והיא מכפרת בצחוק על מה שהטאה בלגלוג, בין אמצעי ההתול לוקחת כמובן גם אצלו הלשון מקום בראש.

על פרכת יצירתו לא העלה כרוכי דור עבר לבד, עוד יש לו עולמות ומלים להם, הוא חזה גם היי דור המעבר (עד לחיי יהודים נטולי יהדות לגמרי, לא ירד מעולם), בשנים מספוריו ספר אהבת דור אחרון («גבעת החול», «בדמי ימיה») והגיע כאן לגובה גדול באפיקא ובשלוח אפית.

בעמדו על פרשת חיים מתוך ההוה כמעט.
בצורה ולשון הנופלות מתוך סוגו וסוגייתו, רק
בסופרים מן האומות נמצא שלות השקט זו,
כגון בספורים של בירנסון ורוזגר ומיריקי.
לידי שלוה גדולה ופשטות גדולה הגיע באגדות.
כל גדולי עולם הגיעו לידי פשטות רק אחרי
כבוש עצמם, כי הסלסול וההתעלות (אם אינם
מתוך התאבקות פנימית) הם מעשה היצר
המתנאה במה שאינו שלו. פשטותו באגדות
(וכן בספורי ילדים: "צפורי") היא אותה פשטות
עילאית המעידה על יכולת. כאן האגדה עצמה
יוצרת על האבנים, והוא הפועל העושה כמלאכה.
זודי רוח האגדה העממית במהרתה, ויש כאן
מפשוטי קדומי אגדה, לא ערוב מוטיבים ותוים,
כדרך אגדות אחרונות, אלא מוטיב אחד פשוט,
ויש שקשה למצא את המוטיב המקובל האגדי.
על פי רוב רחק מעל אגדה שהועלתה על כתב,
אלא שאב מאגדה שבעל פה או שחזה אותה

ודלה מנפשו, ויש שמועים לחשוב שמתוך מקור
עתיק שאב, מתוך כתב יד ישן.
כל הקדושות של גולת אריאל מאירות במשבצות
אגדותיו: מאור שבת ("חרב דוביש"), רחמי תפלה,
שלהבת תורה ("חבית של ר' יוחנן"). הוא שזר
בחומים שמו הדורות באגדה, וקשה לעמוד על
מקום הקשר, במעשה ר' גדיאל התינוק, יכולים
לראות כבמהזה התפתחות יצור דמיוני ברוחו,
מתוך מקורות קדומים: איך פשט צורה ולבש
צורה, ובינתים נשתנה במהות ודמות. עוד נזכר
במקומות בספוריו, בצורה אחרת קצת לפני
שהלמו באחרונה, (כפי אשת ר' רפאל הסופר,
"בנערינו ובזקנינו" בפי חמדת), בראשונה בא ר'
גדיאל ממרומי עולם, אחד ממלאכי רום בספר
ה"זהר" (פקודי) שם הוא ממונה על שערי
עולמות, אחר נמצא את ר' גדיאל "הנער" (גם
הנך-מטרוץ נקרא נער) במדרש חזיוני ובספרי
חזים מקובלים, שירד לעולם הבינים, והוא ילוד

אשה (סדר גן עדן בבית המדרש לילינק ג'.
וחמדת ימים חלק א' ס"ח. וע' מלון בן יהודה)
ושוב פשט צורה ולבש צורה אצל עגנון והיה
לכעין אצבעוני. דמותו נוסכת עליו בדיחות. עוד
יש בו יסוד שמימי אולם ריח הארץ דבק בו.
האגדות מוסרות כל געגועי האומה לארץ ישראל.
מעשה "המשולח" היה לשירת חבת ארץ ישראל
בצורה שבה נתגלתה שנות אלפים. הזקן העושה
חמץ מתנחם בחלום הארץ. ומעשה העז שהגיעה
דרך מחילות לארץ (ואין לך מקום בגולה שאין
בו פתח לקפיצת הדרך לארץ הקדושה) היא
תוריש לתינוקות מישראל את אהבת קדומים
זו לארץ. אגדותיו כלן היו לזר פרחים. לכליל
תפארת בראש גולת פולין "העדינה הקדומה
לתורה ולתעודה". כך לא חזה איש את
נפש גולת ציון בתחנה העמוקה שבכולן.

אפן היצירה של עגנון. צמיחת ספוריו דרך
התהוותה דורשים הבנה (בעצם יכול רק הוא

לספר לנו בוודוי ספרותי על כך). אולם יש
ללמוד מרשמי מהדורות ומהדברים שנזכרו אנב:
כמדומה שהוא תמיד דולה מתוך כתבי עצמו.
טווה תמיד בשיירי חוט ישן. ואין ראשית
ליריעותיו. מעולם לא יכתב מחדש. אלא עט מעט
משל עצמו. חפוש מחפוש מתוך גנזיו. וקטע מקטע
מתוך נפשו. כל ההתחלות מקורן בתקופה שלפני
היותו לעגנון. ובה לא אמפל לא במהות ולא
בלשון. ויש אשר פלטה עמו כלאחר יד. ככדיסח
הדעת ולא היה בו כדי אחיזה ויש אשר אנב
חציבה פסל קטע והפסיקו ממטעתו. ובהפסקות
של שנים גדל הנמע. והוסיף חוליות ושכבות.
בצער וביסורים כעבורו של נחש; וכל השנים
העתיק ונסה. וסדר מהדורות בעבוד ושפוץ בלי
לאות. עד שלבסוף עמד ופרסם באמצע. ספרו
עליו על פיארבאך שהיה צייר גדול וכל ימיו
הוסיף לתקן בתמונותיו עד שנדפכו והיו לאחרות.
ורק חברים שחמלו על יצירי כפיו. קמו ולקחו

בזרוע ושלחו לתערוכה. (שלוש המהדורות של "והיה העקוב למישור", "אגדת הסופר" תחלתו ספור ביהודית (בלוח בלבוב תרס"ו) ואחר כך בתוך "לוח" ב"בארה של מרים" תרס"ט ואחר כך לעצמו "בסוד ישרים").

אף סגנונו של עגנון מכה רבים בסגנונים, שאינם רואים אלא הלבוש החיצוני, ואינם יודעים למיין; בערוב יום ההשכלה, כשהתירו סופרים חיי העם בלי כחל של שמות ומליצה מקראיים, ובלי שרק של רגשות נייר, הורגש הצרך בסגנון ליצירה עממית.

בסופרי האומות היו מבין גדוליהם ששרו להמונים וחפשו אחר אמצעי בטוי עממיים, כאשר נלאו מהוד שירת קצב וירדו אל האמהות שבחיי לשון ועם, זכרי לשון מדבור העם, לפני רגש ודרכי מחשבה של העם היו להם לסגנון, וקרבו את הענינים להמונים, מדעת ושלא מדעת נשאלה השאלה של סגנון עממי בבית מדרשם של

הסופרים בבין השמשות של תקופה: ר' מנדלי יצר סגנון עממי שיש בו תרגום רוח הלשון היהודית האשכנזית לעברית. למען העתיק תכונות של לשון תערובות. לקח סממנים וזכרי לשון מלשון תערובות של הארמית היהודית. והעברית התלמודית. גוף הלשון כאן עברי ארמי אולם הרוח מתורגמת מן היהודית האשכנזית. סגנון זה בכל היות בו רוח מרוח העם כבד על העם יותר מלשון מקראות ותפלות. ועקימת שפתים של סגנון זה היא של לעג ושנינה שאין להמלט ממנה. מפני תערובות יסודות והמרי לשון. פנים אחרות יש ליצירת סגנון עממי בשירי העם" על ידי ביאליק. הוא שאף כאן לפשטות עממית. ואת הסממנים וזכרי לשון לקח מאותם המקורות שמהם שאב גם העם: מן הזמירות והתפלות וממקראות שגורים. אחדים נסו ליצור סגנון עממי מתוך חמרים עתיקים ו"ל פרוץ בקצת ספורים: אלא שכידוע אין חלקו

בסגנון עצמו ברור, ומ" ברדיצבסקי בחלק
מספוריו האחרונים. "מן העבר הקרוב" אלא
שלא הגיעו לשלמות ולגוונים ברורים.

לשלמות גדולה הגיע בדרך זו הסגנון העממי של
עגנון: סגנון עבר שהלם את יצירתו הוא. הן העם
לא חדל מעולם מן העברית. חיי הלשון לא
פסקו בעם וסגנון עממי יצר עגנון מתוך דברים
שבכתב, שבהם דבר אלינו העם.

הוא למד לדבר בלשון דור שלשום. המליצה
המיוחדת של ספורי מעשיות וספרי דרוש. של
אגרות שלומים ודברי תחנון. של ספרי תולדות
ומגלות גזרות. של פנקסאות וספרי מנהגים.
נתנה את זכרי הלשון והסממנים לסגנון זה שהוא
עברי ועממי מתחלתו. ושעבריותו היא עממיותו.

ביחוד גדלה עליו באותה תקופה השפעת הסגנון
של האנונימוס הגדול ב"חמדת ימים". שנסך
עליו מרוחו ולשונו. עדין לא ראו אצלנו את כל
כח לשונו של זה הקוסם הגדול במלים. שכל

תפארת מליצתו. ויקר רמזי לשונות הקורנים
סמליות נגלו לפני עגנון, ויש אשר הדבק ברוחו
וידי הוא בעל "החמדת" וקרא לעצמו: "חמדת"
והוא היה הגבור בכמה מספוריו שראו אור ושלא
ראו אור, אבל זכרונם בא לפנינו ("בצורר ההיים"
שעל אבדתו ידו הדווים).

את החמרים הלשוניים בסגנון בחרו הכותבים
בשעתם, והם שהטביעו עליהם חותם. הסגנון
הזה לא היה בו בשעתו כל צל וזכר לבדיחה,
אף במקום שהיה בו חדוד חריף. בתוך מקורות
אלה חיו הכותבים, והם מצאו בטוי מלא להגיגם,
יש אולי לומר שזו לא היתה לשון המונים, אלא
לשון בעלי בתיב, אולם בעלי לשון אלה היו
השדרה האחרונה לעברית בעם; למעלה מהם
גדולים שהרביצו תורה בכתב בסגנון חי ושוטף,
ולמטה מהם אלמי לשון שלא היה בטוי לנפשם
האלמת בשום לשון. זה היה השלב האחרון
לעברית בסולם החברה היהודית.

מעשה הכתב לא היה קל על בני הדור ההוא. מתוך שהות ומעימה תפשו בנוצה, והפסיקו בעיין ושקול המליצות, נושא הרעיון והרגש לא היתה המלה, אלא צרוף המלים, מליצת מורשה, לשון זו עמוסת זכרי לשון, מוטעמת רגשי לוואי, ומלווה טעמי נגינה של דורות היא היתה אם לסגנונו של ענגנון, שכך נוצר: הוא ידבר בלשון שהיתה עברית לעם, בדיות עוד העם לנפשו, לפני פרוץ נחשול זר לתוך היינו, אלה היו הפנים העבריות אשר לעם, כך כתבו זקנו וזקני כשהפצו לכתוב אגרות דודים, לערוך צוואה ולספר היים לבנים; אפשר יש בכתביו דברים כלשונם וככתבם כפי שיצאו מידי זקני הדור ההוא (מכתב תנחומים של ר' אביגדור), סגנון זה לא היה לענגנון סגנון דור אחר ואחרים, הוא חי אותו והוא הגה בו, אף הוא ירד אל המקורות אשר מהם דלה העם את נפשו, הוא למד את כל העווית חן אשר לעם, כל תנועת נפש ועקימת

לשון. אולם אין הוא אחר, אלא פיו המדבר (לא) נפשו. בלשון זו אין הוא זוקק רעיונו לעקמו. כי מלכתחלה הרה ורה רק רעיונות הרור ההוא. וספר רק שפוני מאורעות של הימים ההם. תכן החיים האלה דרש במפניע אותו סגנון דורות קבוע וכבד. אף הוא אינו קל העט. סימני מהדורות לא נמחו מסגנונו והרבה יש ללמוד משנויי גרסות. הוא קנה לשונו באף. ויגע בנתינת בטוי. מכל שכבות הלשון. מכל תקופות הספרות העלה מצמוניות. גלה גנוזי לשון ומליצת בתולה. וחדש פני ערכין לשוניים. ומבע ממבעות חדשים בלשון. גדול כחו בעבוד. ושבין. והמיזגה נותנת צבע וגוון למלה ויודע הוא לכוון גווני מלים ומליצות. נמגמי לשון וצורה הם בטוי לגמגום שישנו במחשבת העם ובדרכי ספורו. הכל נתן כאן בגווינין של עבר. הכל כבד כאן בכבודה של רגשות וקשרי לוואי. בזכרי סגנונים ולשוניות עתיקים. והחדש תמיד צמח כאן על תלמי הישן.

ואין נימא בלא קשר אל חוטים קדומים, ואין להבחין במטוזה, הכל נתחדש בעטמו, את הכל קנה בחזקת עם, והכל ישן וקדום, הכל משל קדמונים, יש לפעמים להרגיש בריתמום של מליצה ופסוק שאין מהם מלה במשפטיו, בלתי אם הקצב לבדו, הלשון משמשת כמובן גם מכשיר לשנינה במקום בדיחה והומור, על ידי העתקת מליצה מתוך סביבת הסגנון, על ידי העלאת ניבים בדרגי הגוונים, או בהפחתת דרג בסולם הקולות, יגיע ללעגי לשון החדשים בדלוגם ולגלוגם, כשחפץ ללעג לבני דורו בנעוריו הראה אותם להם באספקלריא של לשון דור אתמול ונגלתה כל ריקותם (כך יכול אדם להראות דלות מאמר פילוסופי המדבר רמות, בתרגמו אותו לפשוטי מלים של לשון העם), גם על ספורי דור קודם משרה לשונו לפעמים בדיחות, שמחה אף במקום שכלו כבד בשאת, ואין היא פוגמת, אולם חריפות וחדוד בשמוש מליצות לא

תמיד מעלים רושם בדיה, ויש סביבה לסגנון בכל יצירה, ולא קול אחד לו, ואין סגנונו בלי תקופות, בלי הסטוריא.

לאחד שיצר סגנון של עבר לעצמו, הגיעה השעה שלא היה הולמו עוד, כי שמע בו קולו עמום. לא ראה בו עקבותיו, ואפשר נעשה סגנונו חולין על ידי אחרים שמשמשו בסממניו, והתפשט את סגנונו זה הראשון, ומשום שעשה זאת לפני ימי זקנה עלה בידו, קולו עכשיו כקול הורות האגדה. יש שהוא הוצב פסוקים שכמותם כתובים במדרש, מופיעים מלים וערכי לשון שהיו חדשים גם לדור זקנו, וכבר מקדם היה משבץ משלים באמנות: "משל לאומן שעושה כתר למלך, לא קובע בו אבנים טובות ומרגליות" (משלים ברפאל הסופר" וביהנדה). כמדומה שתורה שלמה היא קביעת מקום המשלים בספוריו, במקומות מכריעים בספוריו הגדולים, כשפתשגן המאורעות הגיע לידי גבהו, הוא מפסיק במעשה או בבדיחה

«והיה העקוב למישור»: הספור של החסיד שגנב זהובים, והבדיחה בקבצן על שולחנו של ר' אנזיל מסטריא). סגנון זה הלא דורש את המשל שהוא מסממניו, חמרי הלשון הם כאן מן הברייתות והמדרשים, מספרי מוסר ומשאר ספרי יראים, ויודע הוא למצא ולגלות גנוי מלים, וצורות חדשות, וברכת בחירתו ואישיותו בסגנון זה.

ובאהרונה הגיעה לו באגדות תקופת פשמות, וסגנונו נעשה צוות לפשמות התכן, כאן יש הרחקת כל העוויה לשונות, בריחה מרכות, ומהרגלי לשון, הוא מגיע כאן למשפטים קצובים כאלו באו אלינו מקדמי ימים.

סגנונו מצטיין בריתמוס ובקצב, ויש ריתמוס שונה לכל פרשת יצירה אצלו, יש קצב נשא של לשון הוד, צעד משרך של סגנון עממי, הדור של משפטים הנעוצים אלה באלה, שמושי לשון המתחילים תמיד מן הסוף, דרכי דבור רגילים ופשוטים, יש אצלו אף בחירת חמרי מלים ליצירה

ויצירה. מסממני הסגנון אצלו היא החזרה. כאשר בסגנון עממי בכל דור, ויודע הוא בסוד החזרה. גם הדומה וגם המתחלפת. שלא במתכוון במח הגיע לפעמים למשקל מקראי. למשקל מדות (מספר שווה של נגינות בכל חרוז) ויש לפעמים משקל קולי נכר ומורגש. ויש שהוא משמש בסממני הקבלות. אינו מודר הנאה מן החרוז בפרוזא (דבר הנהוג בלי קביעות בסגנון עממי) ביודעים ובמתכון יש שהוא מפריע בעד שלמות המשקל לבל ירגיש הקורא בו. ולבלי הגיע לקפאון. גדול האיש מאד בפרוזא העברית. מעטים הסופרים היודעים לכתב פרוזא גדולה. מספר הם. ואם עשרה הם הוא אחד מהם. ואם חמשה הם הוא אחד מהם. בסוף ספורו החזותי הכי גדול כתב: תם ולא נשלם. אף מפעל חייו לא נשלם. הוריעה נארגת תחת ידו. ועוד לעולם ציצין ופרחים. ועוד לאלוה מלין. שירקם בה עגנון מסכת חייו.

המאמר הזה נתפרסם תחלה בהשלוח כרך
מ"ה חוברת ג-ד, ירושלים תרפ"ו. והוסיף
המחבר עליו, והגיה בו, והוציאו לאור
במהדורא שניה במאתים מופסים משה
ב"ר שמשון מארקס כברלין ליום בר מצוה
של בנו הבחור יוסף אברהם מארקס,
שבת קודש פרשת כי תצא תרפ"ו,
שיגדל בתורה ובמצוות ובמעשים טובים.